

KUL
TÚRA
SLOVA

5

2008

KUL TÚRA SLOVA

Vedecko-popularizačný
časopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu

Orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra SAV,
Jazykového odboru
Matice slovenskej
a Ústrednej jazykovej rady
Ministerstva kultúry SR

HLAVNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Sibyla Mislovičová

REDAKČNÁ RADA

Ladislav Bartko, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Juraj Glovňa, Nicol Janočková, Ján Kačala, Sibyla Mislovičová, Jozef Mlacek, Slavomír Ondrejovič, Jozef Pavlovič, Mária Pisárčiková, Matej Považaj, Mária Šimková, Iveta Vančová

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Panská 26

- MAJTÁN, Milan: Slovenská identita našich slovenských predkov 257
KRŠKO, Jaromír: Napätie apelatívnych a propriálnych vzťahov vo frazeologizmoch 262
PITTICH, Eduard – GAJDOŠ, Štefan – KOZA, Július: Súpis termínov z astronómie (pokračovanie) 267

DISKUSIE

- ČERVENĚ, Ivan: Termíny *čas* a *doba* z pohľadu fyzikálnej a technickej terminológie 288

Z HISTORICKEJ LEXIKY

- KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (11) 291

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

- DVORNICKÁ, Ľubica: Recepty z Budmeríc alebo *raško je to jesci, čo nesce do hubi lésci* 299

ROZLIČNOSTI

- Prídavné mená utvorené od podstatného mena *energia*. M. P o v a ž a j 306

SPRÁVY A POSUDKY

- Pozdrav kolegovi osemdesiatnikovi doc. PhDr. Františkovi Kočišovi, CSc. S. Mislovičová 308
Za Konštantínom Palkovičom. P. Ž i g o 310
Tri sondy do jazyka médií. P. G r e g o r i k 313

Napätie apelatívnych a propriálnych vzťahov vo frazeologizmoch

JAROMÍR KRŠKO

Významný slovenský jazykovedec a popredný predstaviteľ slovenskej frazeologickej školy Jozef Mlacek vo viacerých svojich štúdiách venoval pozornosť riešeniu písania veľkého (alebo malého) písmena vo frazeologizmoch typu „*ísť do Spiša/ísť do spiša*“ (pozri napr. Mlacek, 1997 – tam aj ďalšia literatúra). Závěry, ku ktorým J. Mlacek dospel, nás inšpirovali k napísaniu tohto príspevku.

Vo viacerých frazeologizmoch obsahujúcich propriálnu zložku (či už reálnu alebo pseudoreálnu) vzniká napätie medzi propriálnou a apelatívnou rovinou. Zdrojom tohto napätia je slovná hra, ktorá vytvára frazeologizmus (presnejšie skôr okazionálny frazeologizmus). Autorovi (tvorcovi) ide o zvýšenie expresivity kľúčového konštrukčného výrazu tvoriaceho jadro frazeologizmu. Tým, že frazeologické jednotky majú druhoplánový význam, často v nich vzniká kalambúrna kontaminácia, ktorá vyplýva z napätia medzi prvoplánovým propriom a druhoplánovým (frazeologickým) apelatívom. Dokladom na tento postup sú frazeologizmy, ktoré svojou petrifikovanosťou dochovávajú aj zmienenu slovnú hru. Ako uvádza J. Mlacek, napätie vzniká „kalambúrnou kontamináciou...“ pretože „v sledovanej frazéme v každom prípade počítame s vlastným menom Spiš, pri jednom prístupe však predpokladáme, že ono samo je zložkou danej frazémy, v druhom prípade, pri odlišnej interpretácii zasa predpokladáme, že podľa neho vzniklo zo slovesa *spať* apelatívum *spiš* a že ono sa stalo zložkou danej frazémy“ (Mlacek, 1997, s. 44). Zdá sa teda, že ide o (zámerné) križenie podoby propria s tvarom apelatíva, ktoré determinuje druhoplánový význam frazeologizmu. Problémom ostáva, či v tomto type frazeologizmov ide o skutočné apelatívum.

Na objasnenie tohto problému si pripomeňme ďalšie frazeologizmy tohto druhu. Veľmi podobným frazeologizmom ako *ísť do Spiša* je frazeologizmus zaužívaný v Turci – *ísť do Ležiachova*. Jeho význam je *ísť si ľahnúť* – ale nie celkom *spať*, len si oddýchnuť (napr. po obede). Rozšírenosť (a známosť) tohto frazeologizmu (oproti *ísť do Spiša*) je menšia, pretože akčný rádius propria *Spiš* je omnoho väčší ako akčný rádius ojkonyma *Ležiachov* (Spiš je región známy na celom Slovensku, kým Ležiachov je malá turčianska obec

so 155 obyvateľmi). V zbierke A. P. Záturského (1974) môžeme nájsť ďalšie frazeologizmy s významom „ísť spať, resp. ľahnúť si“: *zo Zivančinej do Ležiachova* (Záturský, 1974, s. 116); *tu sú Zivančania, prídu hneď i Driemotčania* (Záturský, 1974, s. 116). Oproti predchádzajúcim (sémanticky priezračnejším) dvom frazeologizmom v týchto spojeniach nachádzame neexistujúce ojkonymum *Zivančina* (vzniklo kalambúrnou kontamináciou predložkového spojenia *Z Ivančinej* – *Ivančina* je obec v Turci – a slovesa *zívať*) a obyvateľské mená *Zivančania* a *Driemotčania* (tieto názvy vznikli krížením neexistujúcich ojkonym *Zivančina* a *Driemota* a sloves *zívať* a *driemať*). Vo frazeologizme *pôjdeš na Kľačany* (Záturský, 1974, s. 541) takisto nachádzame ojkonymum *Kľačany* (ide o všeobecne rozšírený názov obce nachádzajúci sa vo viacerých slovenských regiónoch). Význam frazeologizmu – *ísť kľačať* (dostať telesný trest) upravuje väzba s predložkou *na*, pretože ojkonymum *Kľačany* sa spája s predložkou *do*. Ďalšie reálne existujúce ojkonymá vstúpili do frazeologizmov *pri Nebojsi aj Galanta zhorela* (Záturský 1974, s. 357); *aj Nebojsa zhorela* (Záturský, 1974, s. 357) – kalambúrna kontaminácia ojkonyma *Nebojsa* a slovesa *neháť sa*; *beží z Púchova do Kyjova* (Záturský, 1974, s. 172) vo význame „pomstiť sa niekomu za niečo“ – kontaminácia ojkonyma *Kyjov* (juhomoravské mesto alebo obec v okrese Stará Lubovňa) a apelatívum *kyj, kyjak*.

Viacero frazeologizmov obsahuje pseudoreálne ojkonymum (pozri aj frazeologizmy *zo Zivančinej do Ležiachova*; *tu sú Zivančania, prídu hneď i Driemotčania*), ktoré je však sémanticky priezračné a najčastejšie vyjadruje zlé majetkové pomery, prípadne negatívne vlastnosti¹ – *pán z Nemaníc* (Záturský, 1974, s. 257); *ty si z Drahoviec* (Záturský, 1974, s. 541); *on je z Chudobíc a ona z Nudzovej* (Záturský, 1974, s. 67); *kuchárka z Oškľivic* (Záturský, 1974, s. 213).

Zaujímavé (a inšpirujúce) sú závery J. Mlacka, ktorý ich formuloval do troch bodov: „1. Sledovaná frazéma nevznikla ako výsledok skríženia dvoch apelatív, ako je to vo frazéme *zahnať niekoho do prosa*. Videli sme, že

¹ Okrem ojkonym sú súčasťou frazeologizmov aj podobne motivované antroponymá: *Sľubenec vlastný brat Nedancovej* (Záturský, 1974, s. 424); *jeden Nedajsa, druhý Nebojsa* (Záturský, 1974, s. 173). Doklady na takéto využitie priezviska máme v literatúre i v ústnej ľudovej slovesnosti: Chalupkov čižmár Tesnošil, rozprávkové postavy: krajčír Nitka, obuvník Dratvička, kuchárík Buchtička a pod.

s onymickou zložkou *Spiš* sa tu ráta v každom prípade, teda aj vtedy, keď sa pripúšťa existencia substantíva *spiš*. 2. Nielen náš domáci, ale aj inojazyčný materiál tohto druhu zreteľne ukazuje a dokazuje, že pokiaľ sa pre potreby kontaminácie sledovaného druhu niečo utváralo, tak sa tvorili vymyslené propriá, nie apelatíva, ktoré by fungovali iba v daných jednotkách. 3. Keďže frazéma *ísť do Spiša* nie je nijako izolovaná, ale evidentne patrí do modelu frazém, ktoré vznikli skrižením onymickej a apelatívnej zložky a ktoré vo svojom zložení uplatňujú práve túto onymickú zložku, ostávame pri našej doterajšej interpretácii danej frazémy a odporúčame ju prijímať vo forme *ísť do Spiša* (nie do *spiša*).“ (Mlacek, 1997, s. 47)

Ak si všimneme konštatovanie J. Mlacka v druhom bode, autor uvažuje v týchto druhoch frazeologizmov o využití vymyslených proprií. V komunikácii však pri propriu dochádza k odpojeniu (resp. oddialeniu) etymologického a propriálneho významu. R. Šrámek oddeľuje pri vlastných menách fázu vzniku propria a jeho používanie v komunikácii, ktoré hodnotí takto: „V momente užívania jmen je z onoho třísložkového celku oslabeno všechno to, co odkazuje na moment vzniku jména, tj. etymologická průhlednost (na úrovni významu odvozovacího základu nebo kořene i na úrovni struktury jména), původní propriální motivace, původní charakter objektu a jiné okolnosti, a podtrženo to, co propriu zaručuje jeho komunikační stabilitu, tj. na prvním místě pevně ustálený vztah mezi daným jménem a jeho objektem“ (Šrámek, 1999, s. 21). V procese proprializácie dôjde medzi pôvodným apelatívom a novovzniknutým propriom „k rozpojení etymologického a propriálního významu, přesněji řečeno: k rozložení struktury sémů vytvářejících apelativní obsah a ke vzniku nového, totiž propriálního obsahu jako k jednotlivině“ (Šrámek, 1999, s. 21).

Proprium teda vystupuje v komunikácii ako hotový znak bez etymologického významu. Tento fakt najlepšie dokazuje tvorenie onymických antonym (pozri Krško, 2002, s. 150 – 151), ktoré sa jediné (spomedzi všetkých mikroštruktúrnych vzťahov) tvoria len cez apelatívnu rovinu. V. Blanár ako jeden z príkladov onymickej antonymie uvádza vytvorenie antonymických prezývok pri etymologicky priezračných priezviskách (v tomto prípade ide o etymologicky zreteľný význam motivujúceho apelatíva): „*Mária Kohútová, rod. Jakubcová* (Horná Strehová) – *Sliepočka – Justín Andel* (Radol'a) – *Čertík*“ (Blanár, 1996, s. 141). Ak však porov-

náme dvojicu priezvisk *Grasso* a *Tučný*, pri prvom priezvisku nedokážeme urobiť onymické antonymum (jedine v prípade ovládania talianskeho jazyka – a teda znalosti talianskeho apelatíva *tučný*). Ako súvisí konštatovanie, že proprium vstupuje do komunikácie ako hotový znak bez etymologického významu s úvahami J. Mlacka o písaní frazémy *ísť do Spiša*? Záverečné (tretie) konštatovanie J. Mlacka („frazéma *ísť do Spiša* nie je nijako izolovaná, ale evidentne patrí do modelu frazém, ktoré vznikli skrížením onymickej a *apelatívnej zložky* [zvýraznil J. K.]...“ – Mlacek, 1997, s. 47) nie celkom korešponduje s uvedenými úvahami a fungovaní propria v komunikácii. Pri frazeologizmoch s propriálnym konštrukčným výrazom musíme brať do úvahy etymologickú jasnosť druhoplánového apelatíva pre adresáta tohto frazeologizmu.

Podporujeme názor J. Mlacka, že vo frazeologizmoch typu *ísť do Spiša* ide o proprium. Ale ide o špecifické postavenie tohto propria, pretože takéto proprium stojí na rozhraní medzi propriálnou a apelatívnou rovinou a teda v tomto druhu frazeologizmov vzniká maximálne napätie medzi oboma rovinami. Kalambúrna kontaminácia, ktorou sa tento druh frazeologizmu vytvára, a dvojplánovosť frazeologizmu (ako jedna z jeho základných vlastností) preto „nútia“ autora frazeologizmu prihliadať na propriálnu i na apelatívnu rovinu kľúčového konštrukčného výrazu. Obidve roviny musia byť rovnako známe aj prijímateľovi. J. Mlacek túto tézu potvrdzuje príkladom frazeologického variantu u vojvodinských Slovákov, ktorým je *Spiš vzdialený*, preto používajú tento frazeologizmus v podobe *ísť do Spištiakov* (motiváciou nie je názov regiónu, ale tam vyskytujúce sa priezvisko). Napätie medzi propriálnou a apelatívnou rovinou využívaného propria a komunikačná zrozumiteľnosť oboch rovín u expedienta i percipienta viedla J. Furdíka k úvahám o trojdimenzionálnosti frazeologickej motivácie („denotát, vzťah k lexikálnym komponentom, pragmaticko-konotatívna zložka“ – Furdík, 1994, s. 386). Z hľadiska slovotvorby preto tento autor hovorí o vnútrofrazeologickej slovotvorbe (Furdík, 1994, s. 387 – 388) ako o špecifickom druhu slovotvorby.

V príspevku sme chceli poukázať na špecifické postavenie propria vo frazeologizmoch, v ktorých vzniká vplyvom kalambúrnej kontaminácie napätie medzi propriálnou a apelatívnou rovinou tohto propria.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. 1. vyd. Bratislava: Veda 1996. 250 s. ISBN 80-224-0490-X.

FURDÍK, Juraj: Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. Red. M. Basaj – D. Rytel. Warszawa: Sławistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14.

KRŠKO, Jaromír: Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 3, s. 142 – 152.

MLACEK, Jozef: Máme v slovenčine apelatívum spiš? In: Zborník FF UK Philologica, roč. XLV. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1997, s. 43 – 48. ISBN 80-223-1104-9.

ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. I. vyd. Brno: Masarykova univerzita 1999. 191 s. ISBN 80-210-2027-X.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava: Tatran 1974. 756 s.

<http://sk.wikipedia.org/wiki/Le%C5%BEiachov>

<http://slovník.juls.savba.sk/?w=Le%C5%BEiachov&s=exact&d=kssj4&d=psp&d=scs&d=sss&d=peciar&d=hssjV&d=obce&d=priezviska&ie=utf-8&oe=utf-8>

KS